

ВАРІАТИВНИЙ ПІДРУЧНИК У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ: АТРИБУТИ, ФУНКЦІЇ, МОЖЛИВОСТІ

Тамара Пушкарьова,

доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України, начальник відділу проєктного управління
Інституту модернізації змісту освіти, м. Київ, Україна

 <https://orcid.org/0000-0001-7611-9516>

 pushkaryovat@gmail.com

Юрій Лянной,

доктор педагогічних наук, професор,
ректор Сумського ДПУ імені А.С. Макаренка, м. Суми, Україна,

 <https://orcid.org/0000-0002-3498-3960>

 rector@sspu.edu.ua

Олександр Гриценко,

аспірант,
Сумський ДПУ імені А.С. Макаренка, м. Суми, Україна

 <https://orcid.org/0000-0001-7380-9159>

 catamaran@ukr.net

У сучасно-трансформаційних умовах реформування національної системи освіти є об'єктивно нагальною проблема модернізації її провідних компонентів: змісту, форми та структури. Провідною місією у вирішенні означеної проблеми є актуальним вважати перегляд традиційних підходів до укладання навчального підручника як моделі змісту навчального процесу, як формального носія знань та засобу структурно-комунікативної взаємодії. У такий спосіб дослідження вимог і запитів, які ініціює суспільство та наукова педагогічна спільнота стосовно проєктування дійового інноваційного підручника, є натепер важливим аспектом з позиції пошуку новітніх рішень у сфері підручникотворення.

Задум створення інноваційного підручника для загальноосвітньої, насамперед для початкової, школи є утяжливою справою, що визначається складним та відповідальним характером підручникотворення та пильною увагою науковців, педагогів та батьків до цього процесу. Отже, за урахування нестримної інформатизації та технологізації процесу навчання є цілком доречним науковий дискурс з приводу обговорення найбільш ефективного формату шкільної книги, який би завбачував перманентне осучаснення центрального засобу навчання та розширення його освітньо-комунікативних можливостей.

Потреба в інноваційних технологіях підручникотворення на сьогочасному етапі оновлення системи освіти ув'язують з пізнавально-активною взаємодією в обширі «надавачі інформації – підручник – набувачі інформації». Презентована формула відбиває своєрідне значення інноваційного підручника як проміжного компонента в системно-освітній зв'язці, при спомозі якого, власне, й проходить транслювання знанневих відомостей від вчителя (постачальника знань) до учнів (споживачів знань), удовольняючи в наведений спосіб вимоги здобувачів освіти стосовно отримання новочасного комплексу зафіксованих і готових до передачі адресатам навчально-інформаційних матеріалів.

Ключові слова: засоби навчання, варіативний підручник, заклади освіти, початкова школа, альтернативне підручникотворення.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Відповідно до наявної модернізації освітньої парадигми сьогодні відбувається заміна традиційного навчального підручника, видаваного у форматі однієї цілісної книжки, набором варіативних навчальних модулів, тиражованих у вигляді комплекту окремих книжок. Згідно із баченнями Я. Кодлюк у побудові сучасної освіти мають бути представлені не тільки-но академічні засоби навчання із багаторічною практикою використання, а й комплекти сучасних варіативних підручників, укладених на основі новітніх освітніх технологій (Кодлюк, 2006, с. 225). У такий спосіб явище варіативності, на думку Л. Хоружої, сприяє уникненню стереотипів в укладанні навчальної книги та пробуджує творчу наснагу, що реалізується в проєктуванні самобутніх технологій у сфері підручникотворення (Хоружа, 2018, с. 41).

Водночас за допомоги швидко оновлюваних модульно-варіативних підручників, здійснюється відхід від прескриптивного (цілком нормалізованого) методу в підручникотворенні, з його механізмами уніфікації і/чи стандартизації, та набуває змісту дескриптивний підхід, що передбачає виділення, аналіз і опис найважливіших для пізнання інформаційних відомостей. Наразі дескриптивний підхід, за трактуванням Л. Малевич, обумовлює значимість варіативності чи-то варіантності, як об'єктивних атрибутів системних утворень, що уможливають стійкий розвиток освітніх організацій (Малевич, 2018, с. 101).

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Огляд публічних матеріалів засвідчує, що проблему укладання варіативного підручника вивчали К. Гоцуляк (2012), Я. Кодлюк (2006), О. Коваленко (2009), Л. Кочина (2006), Л. Малевич (2018), О. Савченко (2011), Н. Тверезовська (2007), Л. Хоружа (2018) та інші науковці, які обговорювали проблематику укладання результативного й комфортного підручника для початкових класів, який би допомагав молодшим школярам адаптуватися до реальних умов процесу навчання.

Зокрема, Л. Кочина обґрунтовано вважає, що варіативний підручник – це першорядна вимога інноваційного розвитку нової української школи, адже Україна є великою за територією державою, в усіх куточках якої об'єктивно існують певні розбіжності в методиках навчання учнів, фаховій підготовці учителів та технічному оснащенню закладів освіти (Кочина, 2006). У такий спосіб варіативні підручники, за думкою пе-

дагога, сприятимуть розвитку демократизації національної системи освіти та надаватимуть учителю спромогу обирати навчальні підручники у відповідності до реальних умов навчання учнів у тому чи-то іншому освітньому закладі.

Водночас як вважає О. Коваленко, ще немає дієвих методичних рекомендацій у сфері укладання інноваційно-варіативних підручників нового покоління для учнів початкової школи, які б, з одного боку, виконували запити сьогодення до якості освітніх послуг, а з іншого – ураховували актуальні новації в суспільному житті (Коваленко, 2009, с. 279).

Мета дослідження передбачає обговорення проблем розробки сучасного варіативного підручника для учнів початкової школи, як важливого завдання в умовах реформування національної галузі освіти.

Виклад основного матеріалу. Розгляд теоретичних досліджень стосовно укладання сучасного варіативного підручника дозволяє зробити висновок щодо змістовного визначення категорії «варіативність» як до можливості актуального коригування змісту, структури чи оформлення навчальної книги при вирішенні одного й того самого навчального завдання (Касьянова, 2014, с. 324). Будь-яка варіативність є альтернативою стабільності й пов'язана із процесами заміни або коригування інформаційних об'єктів чи їх окремих частин, підтверджуючи тим самим варіативність та варіативність акцій пізнавального характеру.

Означені вище поняття «варіантність» і «варіативність» у традиційному сенсі можна вважати тотожними за тієї різниці, що коли лексема варіантність (variance) характеризує розбіжності предметів за формою, їх невідповідність за складовими елементами чи розходження за провідними ознаками, то варіативність (variability) обумовлює мінливість конкретного об'єкта чи його здатність до певних системних трансформацій (Касьянова, 2014, с. 324–325). Тож цілком коректно зазначити, що варіативність системного об'єкта виступає причинним фактором та визначальною умовою набуття сукупністю подібних об'єктів своєї варіантності. У означеному контексті варіантність станемо відносити до комплексу співвідносних об'єктів, а вже варіативність сприйматимемо як особливий атрибут окремо взятого об'єкта, у тому числі й сингулярного навчального підручника.

З точки зору педагогіки варіативність треба розуміти в аспекті змістовної бази дидактики, або, інакше кажучи, як методологічно усвідомлений об'єктивно існуючої різноманітності чи-то варіативності навчальних програм та засобів навчання, які в той чи-то інший спосіб забезпечують провадження навчального процесу (Гоцуляк, 2012, с. 37). Отже, принципи варіативності повинні бути спрямованими на забезпечення достатнього рівня актуалізації освітнього процесу із застосуванням ефективних педагогічних технологій та варіативних засобів навчання.

Водночас Н. Тверезовська позначає варіативність як об'єктивну можливість створювати окремі варіативні моделі навчання, а так само і як варіативні способи розв'язання дидактичних завдань (Тверезовська, 2007, с. 3). Між тим І. Костікова та О. Казачінер характеризують феномен варіативності як важливий інструмент у контексті підвищення якості початкової освіти, змістовна сутність якого має прояву у супроводі варіатив-

них форматів навчального процесу та різнопланових освітніх технологій (Костікова, Казанічер, 2014, с. 45). Зі свого боку М. Матішак визначає явище варіативності як демократичну ознаку реформування освітньої системи, що певною мірою обумовлює наявність різносторонніх педагогічних технологій, форм, методів та засобів навчальної діяльності (Матішак, 2008, с. 9-10). У такий спосіб є можливість стверджувати, що забезпечення варіативності у процесі організаційної розбудови навчальної діяльності має задовольняти запити вчителя на самостійність у добірї засобів навчання, у тому числі й у виборі навчальних підручників.

Спираючись на представлені вищу міркування можна визнати варіативність як феномен осучаснення змісту, форми й структури засобів навчання (підручників, посібників тощо), яке має бути припустимим у контексті офіційно встановлених у галузі освіти стандартів, нормативів або рекомендацій та в результаті призводити до підвищення функціональної ефективності навчальної книжки за виконання нею очікувано-обумовленої навчально-розвивальної місії.

Згідно з наказом МОН України № 1183 від 31.10.2018 року акцент фіксується на тому, що навчальний підручник має забезпечувати диференціацію навчання завдяки варіативності індивідуальних та колективних інструментів щодо розв'язання суспільно-важливих завдань освітньої діяльності та індивідуалізацію навчальної діяльності через раціональну й ефективну організацію активності учнів з несхожими здібностями та відмінним життєвим досвідом (Наказ, 2018, с. 9–11). Отже, проєктування варіативних підручників має відбуватися у такий спосіб, аби якнайбільше сприяти розвиткові інтелектуально-творчих умінь і навичок кожного окремого учня у відкритому просторі особистісного зростання.

Саме через варіативність справа підручникотворення починає бути не лише наукою, а й мистецтвом. За таким у траєкторії наукового сприйняття відбувається поєднання культурологічного змісту теорії й практики складання підручника, тоді як творче начало повинно завбачувати креативно-інноваційний підхід до реалізації місії з утворення освітнього провідника (Хоружа, 2018, с. 42). Представлена думка є конче вагомим, адже учні, і передовсім учні початкової школи, мають напрочуд неспинний динамізм своїх психофізіологічних властивостей. Так, за результатами досліджень, у наш час уже не 100 чи 50 років відділяють у психологічному аспекті одне покоління учнів початкової школи від іншого, а вже через 5 років до школи приходять діти тієї самої вікової групи, але із зовсім інакшим усвідомленням світу й навколишнього середовища (Хоружа, 2018, с. 43). Отже, надважливим питанням у сфері освіти є постійне осучаснення змістовного формату навчальної діяльності, методик викладання та засобів навчання. Як аргументацію варто навести міркування О. Савченко, яка обґрунтована визнавала неабияку значимість точного вибору змісту й структури навчального підручника в контексті задоволення навчальних потреб дитини (Савченко, 2011, с. 12).

Підсумовуючи наведене вище можна зауважити, що варіативний підручник допомагає перетворити «річ у собі» або навчальну книгу як самостійно-об'єктний навчальний засіб, на «річ для себе», тобто на суб'єктно-індивідуальний реманент для особистісного розвитку кожного окремого учня. У такий спосіб поняття «річ у собі» чи «річ сама

по собі» маємо сприймати як судження для визначеності сенсу підручника в статусі матеріального об'єкта, що не залежить від волі, побажань або вимог учнів. Водночас словотвір «річ для себе» віддзеркалює ставлення кожного з учнів до підручника як до суб'єктно-важливого засобу пізнання.

Маємо зауважити, що створення варіативного підручника можна сприймати як спроможність національної системи освіти вдало й своєчасно реагувати на зміни в сприйнятті учнями початкових класів сукупності знанневих відомостей. Така різноманітність навчальної книги виявляється завдяки дозволено-варіаційному адаптуванню чільних компонент навчального підручника (рис. 1) із його подальшою експертизою та апробацією.

Рис. 1. Логічно-смысловий алгоритм утворення варіативного підручника

За твердженням О. Жосана, нині постає потреба не стільки в укладанні осучаснених носіїв упредметненого набору знань, скільки в розробленні комплектів варіативних підручників, які б задовольняли потреби вчителів та учнів у засобах навчання для реального здійснення навчальної діяльності (Жосан, 2010, с. 60). Водночас Я. Кодлюк наголошує

на тому, що варіативність навчального підручника завбачує обов'язковість спеціальної підготовки учителів до слушного вибору навчальних підручників, а також формування в учителів початкових класів умінь і навичок стосовно безпосереднього здійснення аналізу й оцінки навчальних підручників, посібників чи робочих зошитів (Кодлюк, 2014, с. 7).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Сучасний варіативний підручник має будуватися за принципом альтернативності й задовольняти потреби в освітніх послугах учнів, не зважаючи на їх вікові та психологічні особливості, статус чи-то місцезнаходження закладу освіти, мовні і культурні традиції громади тощо. У такий спосіб вибраний на розсуд учителя варіант підручника з певної дисципліни повинен стати дієвим освітнім інструментом у підвищення якості й продуктивності навчального процесу в умовах розбудови нової української школи.

Використані джерела

- Гоцуляк, К.І. (2012). Варіативність організаційних форм навчальної діяльності молодших школярів. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, 25, 37–39.
- Жосан, О.Е. (2010). Вимоги до шкільного підручника у контексті розвитку вітчизняного підручничознавства. Проблеми сучасного підручника, 10, 53–61.
- Касьянова, О.А. (2014). Поняття «варіативність» та «варіантність» у фонетиці. Мовні і концептуальні картини світу, 50 (1), 322–329.
- Коваленко, О.А. (2009). Загальна характеристика підручника як ядра навчально-методичного комплексу для початкової школи. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітніх школах: збірник наукових праць, 3 (56), 279–285.
- Кодлюк, Я.П. (2006). Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті. Київ: Наш час.
- Кодлюк, Я.П. (2014). Шкільний підручник як модель процесу навчання: історія, теорія, практика: результати науково-дослідної роботи (2008–2013). Тернопіль: ТНПУ імені Володимира Гнатюка.
- Костікова, І.І., Казачінер, О.С. (2014). Навчання іноземних мов молодших школярів: варіативність організаційних форм: монографія. Харків: Вид-во «Щедра садиба плюс».
- Кочина, Л.П. (2006). Варіативні підручники в початкових класах. Тематичний ресурс «Освіта. UA». osvita.ua/school/method/technol/584.
- Малевиц, Л.Д. (2018). Термінологічна варіативність на сучасному етапі: теоретичні і прикладні виміри. Українська мова, 1 (65), 100–111.
- Матішак, М.В. (2008). Варіативність організаційних форм навчальної діяльності учнів 6-7 річного віку [Автореферат дисертації кандидата педагогічних наук: 13.00.09]. Київ: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова.
- Наказ МОН України. (2018). Про затвердження інструктивно-методичних матеріалів для проведення експертами експертиз електронних версій проектів підручників. № 1183 від 31.10.2018.
- Савченко, О.Я. (2011). Якість початкової освіти: сутність і чинники впливу. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки, 33, 9–15.
- Тверезовська, Н.Т. (2007). Варіативність як визначальний чинник удосконалення освіти. Інноваційні освітні технології, 3, 3–10.

Хоружа, Л.Л. (2018). Інваріантність та варіативність професійної діяльності викладача вищої школи в епоху змін. Теорія та методика професійно-педагогічної підготовки освітянських кадрів: акмеологічні аспекти: монографія. Київ: Видавництво НПУ імені Н.П. Драгоманова.

References

- Hotsuliak, K.I. (2012). Variatyvnist orhanizatsiinykh form navchalnoi diialnosti molodshykh shkoliariv. Materialy VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 25, 37–39. (in Ukrainian).
- Kasianova, O.A. (2014). Poniattia «vriatyvnist» ta «vriantnist» u fonetytsi. Movni i kontseptualni kartyny svitu, 50 (1), 322–329. (in Ukrainian).
- Khoruzha, L.L. (2018). Invariantnist ta variatyvnist profesiinoi diialnosti vykladacha vyshchoi shkoly v epokhu zmin. Teoriia ta metodyka profesiino-pedahohichnoi pidhotovky osvitianskykh kadriiv: akmeolohichni aspekty: monohrafiia. Kyiv: Vydavnytstvo NPU imeni N.P. Drahomanova. (in Ukrainian).
- Kochyna, L.P. (2006). Variatyvni pidruchnyky v pochatkovykh klasakh. Tematychnyi resurs «Osvita. UA». osvita.ua/school/method/technol/584. (in Ukrainian).
- Kodliuk, Ya.P. (2006). Teoriia i praktyka pidruchnykotvorennia v pochatkovii osviti. Kyiv: Nash chas. (in Ukrainian).
- Kodliuk, Ya.P. (2014). Shkilnyi pidruchnyk yak model protsesu navchannia: istoriia, teoriia, praktyka: rezultaty naukovo-doslidnoi roboty (2008–2013). Ternopil: TNPU imeni Volodymyra Hnatiuka. (in Ukrainian).
- Kostikova, I.I., Kazachiner, O.S. (2014). Navchannia inozemnykh mov molodshykh shkoliariv: variatyvnist orhanizatsiinykh form: monohrafiia. Kharkiv: Vyd-vo «Shchedra sadyba plius». (in Ukrainian).
- Kovalenko, O.A. (2009). Zahalna kharakterystyka pidruchnyka yak yadra navchalno-metodychnoho kompleksu dlia pochatkovoï shkoly. Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnikh shkolakh: zbirnyk naukovykh prats, 3 (56), 279–285. (in Ukrainian).
- Malevych, L.D. (2018). Terminolohichna variatyvnist na suchasnomu etapi: teoretychni i prykladni vymiry. Ukrainska mova, 1 (65), 100–111. (in Ukrainian).
- Matishak, M.V. (2008). Variatyvnist orhanizatsiinykh form navchalnoi diialnosti uchniv 6-7 richnoho viku [Avtoreferat dysertatsii kandydata pedahohichnykh nauk: 13.00.09]. Kyiv: Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M.P. Drahomanova. (in Ukrainian).
- Nakaz MON Ukrainy. (2018). Pro zatverdzhennia instruktyvno-metodychnykh materialiv dlia provedennia ekspertamy ekspertyz elektronnykh versii proektiv pidruchnykiv. Ne 1183 vid 31.10.2018. (in Ukrainian).
- Savchenko, O.Ia. (2011). Yakist pochatkovoï osvity: sutnist i chynnyky vplyvu. Naukovi visnyk Mykolaiivskoho derzhavnogo universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Seriia: Pedahohichni nauky, 33, 9–15. (in Ukrainian).
- Tverezovska, N.T. (2007). Variatyvnist yak vyznachalni chynnyk udoskonalennia osvity. Innovatsiini osvitni tekhnolohii, 3, 3–10. (in Ukrainian).
- Zhosan, O.E. (2010). Vymohy do shkilnoho pidruchnyka u konteksti rozvytku vitchyznianoho pidruchnykoznavstva. Problemy suchasnoho pidruchnyka, 10, 53–61. (in Ukrainian).

Tamara Pushkarova, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Head of the Project Management Department of the Institute of Modernization of Education, Kyiv, Ukraine

Yuriy Lyannoy, Rector of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine.

Oleksandr Hrytsenko, Postgraduate student of the first year of study, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine.

VARIABLE TEXTBOOK IN PRIMARY SCHOOL: ATTRIBUTES, FUNCTIONS, OPPORTUNITIES

In the modern and transformational conditions of reforming the national education system, the problem of modernization of its leading components: content, form and structure is objectively urgent. The leading mission in solving the stated problem is to consider the revision of traditional approaches to the compilation of a textbook as a model of the content of the educational process, a formal carrier of knowledge and a means of structural-communicative interaction. In this way, the study of requirements and requests initiated by society and the scientific pedagogical community in relation to the design of an effective innovative textbook is currently an important aspect from the position of finding the latest solutions in the field of textbook creation.

The idea of creating an innovative textbook for general education, and above all for primary school, is a difficult task, which is determined by the complex and responsible nature of textbook creation and the close attention to this process by scientists, teachers and parents. Therefore, taking into account the unstoppable informatization and technologicalization of the learning process, a scientific discourse on the discussion of the most effective format of the school book, which would provide for the permanent modernization of the central means of learning and the expansion of its educational and communicative capabilities, is quite appropriate.

The need for innovative textbook creation technologies at the current stage of updating the education system is associated with cognitive and active interaction in the scope of “information providers – textbook – Information receivers”. The presented formula reflects the unique value of the innovative textbook as an intermediate component in the system-educational connection, with the help of which, in fact, knowledge information is transmitted from the teacher (provider of knowledge) to students (consumers of knowledge), satisfying in the above way the requirements of education seekers regarding obtaining a modern set of educational and informational materials recorded and ready for transfer to addressees.

In terms of final conclusions, it should be noted that a modern variant textbook should be built according to the principle of alternativeness and satisfy the needs of students in educational services, regardless of their age and psychological characteristics, the status or location of the educational institution, the linguistic and cultural traditions of the community, the professional level of teachers and managers, etc.

Keywords: teaching aids, variable textbook, educational institutions, primary school, alternative textbook creation.